

УДК 811'161.2'37

О.Д. КОЧЕРГА
м. Київ, Україна

СЕМАНТИЧНІ ПРОГАЛИНИ В ОПИСУВАННІ ПРОЦЕСОВИХ ПОНЯТЬ

Проаналізовано неправильне вживання назв самочинних та примусових процесів, а також віддіслівних іменників на позначення незавершеної та завершеної дії, вживання іменників на позначення завершеної дії замість назв чи характеристик наслідків: процеси не можна позначати іменниками завершеної дії. Розглянуто процесові прикметники на позначення активних, пасивних та нейтральних властивостей.

Ключові слова: дієслова на позначення самочинних процесів, примусових процесів, процесові поняття, віддіслівні іменники, віддіслівні прикметники.

Цей допис є спробою викласти певний загальний погляд на способи висловлювання процесових понять у фахових текстах. У мові загальній це дещо менш важливо, хоча й бажано, але текст наукової статті втрачає прозорість, а часом стає й важкозрозумілим, якщо не передано відмінності між самочинними та примусовими процесами, завершеною та незавершеною дією (а також її наслідком чи кількісною характеристикою), нечітко відбито нюанси семантики процесових прикметників тощо. Термінознавці з неможовознавчих галузей уже давно привертають увагу до цих мовних проблем, тут зазначу лише, що останнім часом вони стали об'єктом розгляду й мовознавців (див., зокрема, [1; 2]).

1. *Самочинні та примусові процеси*

На жаль, автори текстів та доповідачі дуже часто не використовують окремих дієслів на позначення самочинної і примусової дії та їхніх похідників. Самочинна дія чи процес спричинені внутрішніми факторами, примусова дія чи процес постають під впливом зовнішніх чинників (завважу, що слово *примусовий* тут не має негативного відтінку, воно лише вказує на наявність зовнішнього впливу). Кілька прикладів: *збільшувати / збільшити – більшати / побільшати* (уряд збільшив фінансування проєкту; грошей на рахунку побільшало); *зменшувати / зменшити – меншати / поменишати* (дослідник поступово зменшував температуру зразка; концентрація молекул даної речовини меншає внаслідок реакції); *розширювати / розширити – ширшати / поширшати* (ми розширюємо коло досліджуваних об'єктів; спектральна лінія ширшає внаслідок переходів); *звужувати / звузити – вужчати / повужчати*

© О.Д. КОЧЕРГА, 2019

(інженер *звув* смугу пропускання; плазмовий шнур *повужчав*); *охолоджувати / охолодити – холонуть / охолонути* (реактора *охолоджують* водою; гарячі зразки, залишені на столі, *холонуть* до кімнатної температури); *зміцнювати / зміцнити* (аби *зміцнити* конструкцію, застосовано спеціальну арматуру) – *міцніти / зміцніти* (від слабкого до міцного стану) та *міцнішати / поміцнішати* (від слабшого до міцнішого стану – метал *міцнішає* з часом); *старити / зістарити – старіти / постаріти, старішати / постарішати* (зразка треба *зістарити* до потрібної кондиції; метал *старіє* [*старішає*] й набуває потрібних міцнісних характеристик).

Треба позбутися спотворених слів зі значенням примусової дії та часткою – *ся*, що вказує на самочинність («збільшуватися», «охолоджуватися» тощо). Вирази на зразок *нами досліджувалися проблеми...* спотворюють текст і ускладнюють його розуміння.

Завважу, що дієслово *знаходить / знайти* треба застосовувати лише, коли щось шукають, а частовживане самочинне *знаходиться* стосується лише окремих ситуацій (*дитя знайшлося в капусті*), натомість – інститут *міститься* поруч із дорогою; частинка *перебуває* під дією поля; ми *стоїмо* біля конференцзалу тощо.

2. *Завершена та незавершена дія / процес*

Завершеність та незавершеність дії чи процесу позначають, відповідно, дієсловами доконаного та недоконаного виду, їх автори текстів зазвичай уживають належним чином. Однак відповідні віддієслівні іменники дуже часто утворюють лише від одного з таких дієслів і вживають без розрізнення значень. Цікаво, що мовознавець Олена Пчелінцева проаналізувала цю проблему із суто граматичних міркувань і дійшла висновку, що віддієслівним іменникам зі значенням дії варто надати, подібно до дієслів, категорію доконаного / недоконаного виду [3]. З погляду наукової мови це дискусійне твердження, можливо, допоможе впорядкувати вживання таких іменників і належним чином подавати їх у словниках.

Нижче наведено віддієслівні іменники зі значенням незавершеної / завершеної дії та результату чи кількісної характеристики. Завважу, що деякі з цих слів (особливо ті, що позначають результат) майже цілком зникли з обігу (частом репресивним чином) і незвичному користувачеві інколи видаються дивними. Проте це не означає, що їх не треба подавати, принаймні, у словниках, аби носії фахової мови самі визначилися з їхнім ужитком. Отже, маємо: *арештування / заарештування – арешт*; *вводження / введення – ввід*; *виводження / виведення – вивід*; *видовжування / видовження – видовга* (стан – *видовженість*); *видруковування / видрукування – видрук* (а не скальковане *роздруківка*); *викладання / викладення – виклад* (в усіх значеннях); *вимірювання / вимірення – вимір*; *виникання / виникнення – виник* (зокрема ефект, що ще не дістав пояснення); *випромінювання / випромінення [променювання / випромінення] – проміння*; *виробляння / вироблення – виріб*; *висловлювання / висловлення – вислів*; *виснажування / виснаження – виснага* (стан – *виснаженість*); *витрачання / витрачання – витрата*; *вичерпування / вичерпання – вичерп* (стан – *вичерпаність*); *вишколювання / вишколення – вишкіл*; *відділяння / відділення – відділ* (Юрій Шевельов завважив, що в назвах державних установ слово *відділення* заступило *відділ* (а також *відділок*) 1975 р.); *вужчання / повужчання – звуга* (результат

такий самий, як після примусового процесу); *досліджування / дослідження – дослід*; *замикання / замкнення (стан – замкненість)*, зокрема *коротке замкнення* електричного кола; *заощаджування (ощадження) / заощадження – ошадок*; *запитування / запитання – запит*; *заробляння / зароблення – заробіток*; *застосовування / застосування – застосунок* (зокрема комп'ютерна програма); *захворювання / захворювання – хвороба*; *зауважування / зауваження – заувага*; *знаходження / знайдення – знахід, знахідка*; *звужування / звуження – звуга* (результат такий самий, як після самочинного процесу); *малювання / намалювання – малюнок*; *називання / названня – назва*; *найменовування / найменування – ім'я, наймення*; *нападаня / нападення – напад*; *напружування / напруження – напруга* (в усіх значеннях – електрична, механічна, емоційна тощо; стан – *напруженість*); *насичування / насичення – насит* (стан – *насиченість*); *наснажування / наснаження – наснага* (стан – *наснаженість*); *обертання / обернення – оберт*; *озброювання / озброєння – зброя* (на жаль, доводиться нагадувати, що стріляють зі зброї, а не з озброєння); *описування / описання – опис*; *падання / падіння – пад, упад*; *повертання / повернення (на певний кут) – поверт*; *показування / показання – показ*; *покривання / покриття – покрив* (зокрема *дорожній покрив*, *напорошений покрив*, *лаковий / фарбовий / металевий / пластиковий покрив* тощо); *пошкоджування / пошкодження – пошкода*; *присуджування / присудження – присуд*; *проектування / запроєктування – проєкт*; *проектування / спроектування – проєкція*; *проявляння / проявлення – прояв* (словник за ред. А. Кримського та С. Єфремова подає також *проява, проявок*); *рисування / нарисування – рисунок*; *розв'язування / розв'язання (задачі / проблеми) – розв'язок*; *розтягування / розтягнення – розтяг* (стан – *розтягненість*); *розширювання / розширення – розшир* (стан – *розширеність*); *спадання / спадення – спад*; *сполучання / сполучення – сполука* (стан – *сполученість*, здатність сполучатися – *сполучність, сполучуваність*); *творення / створення – твір*; *узгіднювання / узгіднення – згідність* (рівнянь, пристроїв, сполучників); *узгоджування / узгодження – згода* (людей), *узгодженість* (позицій тощо); *унормовування / унормування – норма, норматив*; *уможлиблювання / уможливлення – змога, можливість*; *утворювання / утворення – утвір*; *формування / сформування – форма, формат*.

3. Процесові прикметники

Словники подають слова цього типу вкрай непослідовно й недостатньо. Жоден відомий мені загальнономовний словник не містить усіх трьох прикметників з ілюстраційного прикладу Євгена Мейнаровича «*обертальний момент* надає *обертového руху обертному* валові». Можна заперечити, що цей приклад незрозумілий людині, що не має справи з технікою. Але ж його можна подати й загальнозрозуміло, як-от: «*обертальний* механізм регулює, а *обертальний* поштовх урухомлює *обертні* двері, що починають *обертový рух*». У будь-якому разі, хоча б до загальнозрозумілих дієслів словник має подавати похідні прикметники, що називають **активну здатність**, тобто здатність спричиняти чи виконувати дію (*обертальний* – призначений чи здатний обертати), **пасивну здатність**, тобто здатність бути підданим дії (*обертний* – такий, що його можна обертати) та **нейтральні** (*обертový* – пов'язаний з обертанням). Такі трійки не завжди є повними, це залежить від семантики вихідного дієслова, зокрема від того, чи йдеться про примусовий чи самочинний процес (*морозильна*

камера – (не)замерзний розчинник; читальна програма – важкопрочитний чи легкопрочитний текст). Але заради прозорості та зрозумілості викладу треба повертати до обігу якнайбільше прикметників, що є складниками словосполук типу *розв’язувальний* алгоритм – *розв’язна* проблема; *контрольовальна* інституція – *контрольний* зразок – *контрольовна* реакція; *регульовальний* механізм – *регульовна* стрілка; *розтягувальна* сила – *розтягова* деформація – *розтяжний* шнур; *проникливе* проміння – *проникне* середовище тощо.

Окрему проблему становлять прикметники зі значенням активної здатності, що в російській мові мають відповідниками лише активні дієприкметники. Їх словники або перекладають активними дієприкметниками, або не подають взагалі. Словники не містять дуже потрібних процесових прикметників, як-от: складників сполук *дифундівний* елемент, *домінівний* механізм реакції, *променівний* висилач, *йонізівне* проміння, *пульсівне* джерело, *резонівний* контур, *реактивний* газ, *всеохопний* аналіз / розгляд, *гравітвна* маса, *вібрівний* язичок, *осцилівний* член рівняння, *сцинтилівна* речовина, *дрейфівна* крига тощо. Ці прикметники утворено за відомою моделлю (*керівний*, *руйнівний*, *панівний*, *рятивний*, *гальмівний*), але замість них словникові реєстри подають активні дієприкметники, що мандрують від словника до словника (їх цілком можна назвати *мандрівними* дієприкметниками). І знову: *рятувальний* загін (призначений рятувати людей) – *рятивне* коло; *фільтрувальний* папір (призначений фільтрувати) – *фільтрівний* ґрунт (здатний фільтрувати); *йонізівне* проміння (здатне йонізувати) – *йонізовний* об’єкт (що його можна йонізувати).

Автори фахових праць знають, якого саме слова потребують, але за браком нормальних прикметників у словниках змушені поступатися тискові редакторів і тулити в текстах неоковирні кострубаті словосполукки. Прив’язаність (аби не сказати прикутість) редакторів наукових видань до наявних (точніше, відомих їм) словників, зокрема таких, що їх вважають нормативними, спричиняє брак питомих українських слів та словосполук у текстах, отже, вони не потрапляють до лексичних картотек та корпусів, звідти до словників, отже, редактори викреслюють їх з оригінальних наукових текстів, отже ... (див. початок речення). Допоки ходитимемо уздовж зачарованого кола?

Окремої уваги потребують дієслова *досліджувати* / *дослідити*, відповідні віддієслівні іменники *досліджування* / *дослідження* – *дослід*, а особливо похідні прикметники, що їх часто вживають неналежним чином: *дослідний* (пов’язаний із дослідом, що є об’єктом дослідження – *дослідний* зразок, *дослідний* прилад чи пристрій (на відміну від серійного), це слово часто вживають замість слова *дослідчий* (див. нижче), а у властивому значенні його заступило запозичене слово *пілотний*, що не має в українській мові споріднених слів і унепрозорює виклад; *дослідницький* (пов’язаний із дослідником / дослідництвом – *дослідницький* проєкт виявив значні можливості використовувати *досліджуване* явище на практиці; *дослідницький* гурт отримав вагомі результати) та *дослідчий* (пов’язаний із дослідженням – *дослідча* лабораторія, *науково-дослідчий* інститут). Звичка до усталеного кліше заважає нам побачити, що сполука *науково-дослідний інститут* є семантично хибною, адже інститут не є підданий дослідіві, він є установою, де провадять дослідження, виконують дослідження, отже, тут має бути прикметник *дослідчий*. До речі, саме цей прикметник фігурував у назвах наукових установ до мовних репресій 1933 року.

Сподіваюся, наведені міркування, принаймні, дають підставу до конструктивного критичного обговорювання.

1. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 398 с.
2. Вихованець І.Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови. *Українська мова*. 2012. № 2. С. 3 – 10.
3. Пчелінцева О.Е. Аспектуальні властивості українського віддієслівного іменника зі значенням дії. *Мовознавчий вісник: Зб. наук. праць Черкаського нац. ун-ту ім. Б. Хмельницького*. Черкаси, 2018. Вип. 24 – 25. С. 42 – 53.

Olha Kocherga

SEMANTIC GAPS IN THE DESCRIPTION OF PROCESS CONCEPTS

Errors in the usage of the names of spontaneous and induced processes, wrong verbal nouns associated with finished and unfinished processes, misuse of verbal adjectives describing active and passive properties are considered. Derivation chains are shown for most frequently misused words.

К е у о r d s : verbs denoting process names, spontaneous processes; induced processes, verbal nouns, verbal adjectives.

УДК 811.161.2'373.46-116.3:57

М.І. КУХАРЧИШИН
м. Львів, Україна

МІЖГАЛУЗЕВА ТЕРМІНОЛОГІЧНА КОРЕЛЯЦІЯ У ПРОЦЕСІ ТРАНСТЕРМІНОЛОГІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ БІОЛОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ)

У статті проаналізовано транстермінологізацію як наслідок взаємодії терміносистем наукових галузей на концептуальному рівні. На прикладі теорії еволюції Ч. Дарвіна розглянуто вплив біологічної термінології на терміносистеми гуманітарних наук.

Ключові слова: транстермінологізація, біологічна терміносистема, еволюційна теорія.

Терміносистеми наукових галузей, перебуваючи у невпинній еволюції, не лише вдосконалюють власні методи дослідження, а й застосовують надбання інших наукових сфер. Тому спостерігаємо активний міжсистемний обмін термінами. Міжгалузеву термінологічну кореляцію яскраво демонструє процес транстермінологізації.

Дослідження одиниць, що виникли внаслідок транстермінологізації, є актуальним для лінгвістичної науки, оскільки поглиблює розуміння специфіки системної організації галузевих терміносистем і лексичної системи мови загалом.

© М.І. КУХАРЧИШИН, 2019